

СУЧАСНЕ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ: СИМПТОМИ ТА СИНДРОМИ

У статті йдеться про зловживання термінологією в сучасних наукових текстах. Воно виявляється в перенасиченні викладу малозрозумілими й зайвими термінами, невиправданому залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук, у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Особливу увагу приділено зловживанню терміном «дискурс».

Ключові слова: науковий термін, термінотворення, зловживання термінологією.

Попри не надто сприятливі історичні обставини, українську наукову термінологію розбудовано чи не для всіх галузей сучасного знання. Сьогодні вона повноцінно задовольняє практичні потреби суспільства й розвивається так само стрімко, як і сама наука. Звичайно, цей розвиток не позбавлений певних перешкод і ускладнень. Так, у нас багато пишуть про потребу очистити термінологію від слів-покручів, непотрібних росіянізмів та англіцизмів, ширше застосовувати питомі словотвірні моделі. У цій статті ми хотіли б спинитися на тих «хворобах» термінотворення, які спричинені не так іншомовним впливом, як невисокою мовною і термінологічною культурою деяких авторів. Ця невисока культура, точніше — безкультур'я, виявляється: 1) у перенасиченні тексту малозрозумілими й зайвими термінами; 2) у невиправданому залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук; 3) у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Ці три тенденції серйозно перешкоджають науковій комунікації й викликають тривогу за сьогоднішній і завтрашній стан української термінології. В основі статті — наші спостереження за вживанням термінів у гуманітарних (насамперед у мовознавчих) текстах.

1. Перенасичення тексту термінами. Як відомо, науковому стилеві властиве домірне вживання як термінології, так і загальної, нейтральної лексики. У текстах одних наук питома вага термінів може бути більшою, в текстах інших наук — меншою. На це співвідношення впливають конкретна ділянка дослідження, індивідуальні вподобання автора, читацький загал, якому призначено публікацію. Загалом, за різними підрахунками, у нормативному науковому тексті спеціальна лексика становить 20–25% усіх слів¹, тобто вона поступається загальнономовній лексиці.

У деяких наукових текстах, надто в науковому жаргоні, спостерігаємо тенденцію до якомога більшого уникання звичайних слів і вживання натомість «ро-

¹ Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови : Структура наукового тексту.— К., 1970.— С. 211; Rachwałowa M. Słownictwo tekstów naukowych.— Wrocław etc., 1986.— S. 74; Gajda S. Styl naukowy // Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmińskiego.— Wrocław, 1993.— S. 175.

зумної» лексики — тобто вигадування термінів для тих понять, які можна висловити простішими й уживанішими словами. Часто доходить до абсурду: автори спеціально шукають привід, щоб удатися до якогось терміна, хоч зі змісту праці видно, що доконечної потреби в цьому немає. У результаті з'являється нібито науковий текст, який густо рясніє незвичними висловами на зразок: *багатовимірні маніфестації, інтерпарадигматичний характер, динаміка глибинних форм, реляційний вияв предмета, амбівалентний архетип, креативно-генеративна величина, динамічно-конструктивний феномен, лінгвально-мислительні упорядкованості, векторне розгортання дефініцій, віртуальна спектральність когнітивних смислів, іманентно зумовлена конструктивність, асиметрична структурно-акумулятивна взаємодія, парадигма ранжування, есхатологічна уява, конвенціональні імплікатури, соціокультурний гомоморфізм, евентуально-віртуальні парадигми, локація інстанціацій криптування в кустомізованих аплікаціях, презумпція дискурсивної компетенції в концепції семіотико-нарративних аспектів мовленнєвої діяльності*. Лавина неоконкретних утворень такого ґатунку накрила сучасні наукові видання.

Зрозуміло, що кожна конкретна наука, розвиваючи термінологічний апарат, прагне дедалі більше уточнювати свої поняття. І здається, що науковий текст, до краю насичений термінами, повинен був би мати велике змістове навантаження. Але прискіпливий аналіз виявляє, що за цими новотворами ніякого нового змісту чи специфічних відтінків зазвичай немає — вони тільки штучно ускладнюють авторську думку. Через це мав рацію Р. Будагов, який із сумом констатував: «Чи не в кожній книзі, присвяченій теоретичним питанням науки про мову, читачі виявляють безліч нових термінів, доволі часто некорисних і нікому не потрібних»². Картина ця, либонь, властива не лише лінгвістиці. У багатьох науках виникло небезпечне становище, коли термінів побутує далеко більше, ніж реально існує поняття.

Природно, якщо новим терміном позначають щойно відкрите явище чи поняття. Проте важко визнати природним безпідставне термінізування тих звичних предметів, дій та ознак, які досі називалися простими іменниками, прикметниками та дієсловами. Ні в якому разі не можна заперечувати необхідності такого, наприклад, важливого терміна, як *комунікативний акт*. Але його доречно вживати там, де він справді потрібен. Немає жодної потреби писати *здійснювати комунікативні акти* в тих випадках і в тому контексті, де можна ту саму дію передати одним-єдиним дієсловом *розмовляти*. Характерні з цього погляду приклади наводить американський психолог Д. Мартін³. Проста теза «згруповані слова запам'ятовуються краще» в науковому жаргоні висловлюється так: *вплив таксономічної категоризації на здатність запам'ятовування вербального матеріалу*. Твердження «люди з етнічних груп живуть в одному районі через тиск із боку своїх сусідів» переробляється в такий спосіб: *ефект демографічної дистрибуції шляхом етнічних зв'язків як функція впливу групи рівних*. Однак такі ребуси читачеві зазвичай доводиться розгадувати у зворотному напрямі: *вплив афіліативної переваги на специфічні параметри людського сприйняття* — тобто «чи відрізняються люди у своєму сприйнятті інших людей залежно від членства у певних організаціях»; *вплив материнської зайнятості на агресивні тенденції сиблінгвів* — тобто «чи б'ються частіше діти матерів, які працюють»? Формалізовану, перенасичену термінами наукову мову можна вважати своєрід-

² Будагов Р. А. Сходства и несходства между родственными языками. — М., 1985. — С. 3.

³ Мартин Д. Психологические эксперименты : Секреты механизмов психики. — СПб., 2004. — С. 86–87.

ним виявом сцієнтизму. Вона ж засвідчує якусь маніакальну недовіру до загальнономовної лексики, що міцно засіла в авторській свідомості деяких учених.

У науковій літературі нерідко надуживають деякими загальнонауковими термінами, як-от: *питання, проблема, завдання, система, структура, форма, архетип, аналіз, парадигма, напрям, комплекс, сукупність, множина, розвиток, процес, функція, елемент, модель, фактор*. Кожний із цих термінів має своє чітке лексичне значення, проте через високу узагальненість або універсальність цього значення не всі вловлюють той тонкий науковий зміст, який у ньому міститься. Звідси постає сприятливий ґрунт для всіляких спекуляцій, і така «універсальна» лексика часто відіграє суто ритуальну роль — надати викладові видимість наукової обґрунтованості й методичності, створити враження, що автор добре підкутий у теорії. Ці терміни перетворилися, по суті, на оздобники, наукові штампи, запас модних слів, які треба розсипати в тексті горохом, щоб не зажити репутації «невігласа». І оскільки в науковому жаргоні ці слова уживають частіше, ніж того вимагає зміст, вони втрачають свою інформативну вартість, а їхні тонкі наукові значення розмиваються, стираються, як мідяки. Так само поширилися набридливі кліше типу *системний аналіз, комплексний підхід, комплекс питань, проблемні питання, актуальні питання, структурно-системне явище, когнітивна парадигма, дискурсивні практики, іманентний процес, статусний підхід, процес розвитку* тощо. Психолог Є. Климов, пишучи про дисертації з педагогічних наук, небезпідставно зауважує: «Читаємо, наприклад, що на захист виноситься (під номерами): “комплекс педагогічних умов”, які сприяють тому-то й тому-то; “методичний комплекс” у контексті такої-то підготовки. Неможливо зрозуміти, що тут захищають. Який комплекс? Які умови?»⁴. Від надто частого, недоречного вживання ці терміносполуки, схоже, втрачають свій глибокий зміст, семантично спустошуються й перетворюються на фрази-паразити, такі собі «заготовки» на всі випадки життя.

Помічено, що автори, які досліджують справді складний матеріал, намагаються писати просто, не вдаючись до рідкісної чи незрозумілої лексики. У них немає мотивів штучно ускладнювати виклад. Натомість термінологія задля термінології поширена в тих публікаціях, зміст яких доволі елементарний і самоочевидний, або там, де розв'язують давно розв'язані проблеми. Буває, що вечний усе життя працює над однією темою, зробив у цій ділянці все що міг, нічого нового винайти чи дослідити вже не може й відчуває «кризу ідей». Переключитися на іншу тематику бракує снаги чи бажання, а писати нові статті треба. Тож він і скеровує свої зусилля на розбудову нової термінології та пошук нових — складніших — способів вислову, підводячи під банальні ідеї солідну «наукову базу». Саме про два такі випадки жартома кажуть: «термінологія — це процес перетворення дрібного питання у велику теорію» і «коли науці бракує аргументів, вона розширює свій словник». Якщо звичайно нова термінологія виникає як наслідок роботи продуктивного, оригінального мислення, то тут вона радше виникає через його брак — як результат порожньої розумової забави. Ось чому штучно вигадані терміни не збагачують поняттєвого фонду науки, а призводять до його безпідставного самоускладнення.

У наукових текстах спеціальна лексика відіграє виняткову роль, але не можна з огляду на це применшувати роль слів розмовного походження. Описуючи результати своїх досліджень, варто дотримуватися розумного співвідношення між спеціально-науковою, загальнонауковою та загальнономовною лексикою.

⁴ Климов Е. А. О некоторых нежелательных тенденциях в работе диссертационных советов по педагогическим и психологическим наукам // Бюл. Высш. аттестацион. комиссии М-ва образования Российской Федерации. — 2002. — № 1. — С. 27.

Автор сам має відчувати цю межу, виходячи з власної інтуїції чи мовного смаку. Не забуваймо про доцільність термінологічного мінімуму: «Навіть наукову роботу, написану для фахівців, слід завжди писати з найменшим уживанням спеціальної термінології»⁵. Давати назви досліджуваним об'єктам і фактам справді краще спеціальними термінами, а ось зв'язки між ними (логічні, структурні, історичні, функціональні, причинно-наслідкові) цілком можна висловити за допомогою загальномовної та загальнонаукової лексики.

2. Невиправдане залучення термінів з інших наук. Автори суспільствознавчих розвідок нерідко запозичують поняття й спеціальну лексику з інших наук — як суміжних, так і «далеких» (точних і природничих), хоч досліджувана тема цього нітрохи не вимагає. Дивно, коли, наприклад, у суто лінгвістичному дослідженні натрапляємо на необґрунтовані запозичення з філософії: *структурно-семантична трансценденція, буттєвий шар*; логіки: *імпліцитні дескрипції*; математики: *вектор, девіація траєкторії ціннісної оцінки, асоціативні осі, диференційна точка, точка відбиття комунікативних аспектів, вхід у площину комунікативно-прагматичного бачення об'єкта*; інформатики: *квант інформації*; фізики: *поле резонації, центр перетину семантичної і формальної площин слова, які мають широку амплітуду*; механіки: *сигналізатор, регулятор*; медицини: *трансплантація духовних пріоритетів*, і навіть геології: *мовний ландшафт, рельєф внутрішньоформної прогресії*. Така невдала метафоризація, крім того що викликана браком мовно-естетичного смаку, вихолощує специфіку гуманітарного дослідження, ніби підкреслюючи неповноцінність лінгвістичної термінології. Метафора в науковій мові має увиразнити, прояснити досліджуване явище, а тут вона, навпаки, затемнює його, обгортаючи беззмистовними й непотрібними асоціативними зв'язками. Важко пригадати, щоб хтось із класиків гуманітарних наук послуговувався такими малозрозумілими метафорами.

Не так давно чималого розголосу в науковому світі набула полемічна книга «Модні дурощі», яку написали фізики-теоретики А. Сокал (США) і Ж. Брікман (Бельгія)⁶. Серед іншого вони закинули сучасним постмодерністським філософам, що ті позичають природничі й технічні поняття без належних підстав, а відповідні терміни вживають поза контекстом, навіть не розуміючи їхнього значення. Ідеться не про загальнонаукові категорії (на кшталт *енергія, матерія, хаос*), а про вузькофахові технічні терміни типу *компактний простір*, які побутують лише в межах однієї науки. Часом доходить до відвертих маніпуляцій. Соціологові Ж. Бодріарові, наприклад, поставлено на карб уживання такого словосполучення, як *гіперпростір з множинним заломленням*. У фізиці, пишуть автори, існують терміни *простір, гіперпростір, заломлення*, але разом їх ніколи не використовують, бо таке вживання не має жодного сенсу. Аналізуючи цитату з книжки П. Віріліо: «З цими геометральними фігурами й побудовами, з руйнуванням вимірів і трансцендентальною математикою ми досягаємо надможливих вершин наукової теорії», А. Сокал і Ж. Брікман зазначають, що свідомо написати таку фразу неможливо і що автор, не думаючи, просто компілює слова, які після включення в текст стають цілковито безглуздими.

Будучи нездатними виробити нове знання у своїй галузі,— ведуть далі автори,— ці філософи переймають ідеї та термінологію в точних науках (типологія, теорія хаосу, нечітка логіка, принцип невизначеності Гайзенберга) не стільки для потреб дослідження, скільки з метою вразити читача-гуманітарія, залякати

⁵ Франк-Каменецкий Д. Научная журналистика глазами ученого // Наука и журналист.— М., 1970.— С. 192.

⁶ Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science.— New York, 1998.— 274 p.

його «ученими» словами. У такий спосіб використовується престиж природничих наук, а їхні розвідки дістають подобу наукової строгості. Через це причини їхньої популярності не стільки інтелектуальні, скільки соціологічні⁷.

У суспільствознавчих (економіка, соціологія, мовознавство) і деяких природничих науках (біологія, медицина) часом вдаються до суто зовнішнього наслідування точних наук, застосовуючи математичну символіку та інші форми й методи (аксіоматичну побудову, систему дефініцій, логічну формалізацію тощо). «Успіхи математизації, — відзначає В. Кохановський, — викликають часом бажання “змережити” свій твір цифрами й формулами (нерідко без потреби), щоб надати йому “солідності й науковості”»⁸. Про те саме писав і відомий математик акад. Л. Понтрягін: «Високий рівень абстракції сучасної математики здатний гіпнотизувати тих, хто не є в ній фахівцем, і, очевидно, породжувати в їхньому середовищі марні думки, хибні уявлення, особливу пошану лише до кабалістичних формулювань [...] і недовіру до ясності та простоти справді наукових підтверджень»⁹. У результаті відбувається числова містифікація, своєрідна «гра формул», що не відбиває об'єктивної дійсності, а математичні терміни затуляють живе життя, ба навіть витісняють реальний зміст досліджуваних явищ.

Звичайно, статистична вірогідність результатів переконливо засвідчує доказовість, обґрунтованість наукової розвідки. Проте час показав, що абсолютизація формально-математичних методів пізнання, фетишизація символічних форм вираження думки в науках про людину й суспільство відчутних здобутків не принесли. Кількість, безперечно, — важливий вияв предметів і явищ, але вони не зводяться тільки до цього вияву. Крім того, далеко не в усіх важливих ділянках гуманітарної сфери можна здійснювати статистичні вимірювання. Мають рацію ті вчені, які вважають, що методи формального аналізу, хоч би якими вони були досконалими за технікою, спроможні виявити суто зовнішні ознаки. Ці методи забезпечують тільки перший етап роботи, за яким неодмінно має слідувати етап пізнання внутрішньої сутності явищ. Односторонній підхід, який прагне бачити речі лише під кутом зору кількості й нехтує якісний аналіз, ніколи не зможе виявити їхню глибинну основу. А математикам стає прикро, що їхню науку «залучають для бутафорії, для того, щоб сховати бідність і немічність тієї чи іншої спеціальної праці»¹⁰.

Щоб уникнути псевдоматематизації та надуманих формул, фахівці радять застосовувати математичний апарат лише в тому разі, якщо зв'язки між явищами досить складні й не виявляються безпосередньо шляхом роздумів на рівні здорового глузду¹¹, не забуваючи при цьому, що для гуманітарних і суспільствознавчих наук кількісний підхід лишається допоміжним методом і аж ніяк не головним та визначальним.

3. Невиправдана заміна узвичасних термінів. Декому із сучасних науковців здається, що без нових термінів оприлюднювати свою працю якось несолідно. Не запропонувати кількох нових термінів, а то й цілої термінологічної системи вони вважають мало не ознакою поганого тону. Через це давні й загальновідомі поняття такі дослідники іменують новотворами «власного виготовлення», які видаються їм ліпшими за вже усталені. Наприклад: *теорія* → *концептуальна мо-*

⁷ Ibid.— Р. 5.

⁸ Кохановский В. П. Философия и методология науки.— Ростов н/Д., 1999.— С. 100.

⁹ Понтрягин Л. О математике и качестве её преподавания // Коммунист.— 1980.— № 14.— С. 101.

¹⁰ Там же.— С. 104.

¹¹ Лук А. Н. О глупости // Энергия: экономика, техника, экология.— 1989.— № 3.— С. 47–48.

дель, відмінність → диференційна характеристика, мовлення → вербально-комунікативна практика, уявлення → ментальний прообраз, перевірка на практиці → фактологічна апробація. На матеріалі лінгвістики про це небажане явище писав С. Семчинський: «В синтаксичній теорії спостерігається справжня інфляція термінів. Необхідність окремих термінів інколи обмежується виключно інтересами авторів, що їх створили. [...] Дуже часто дискусії виникають саме внаслідок термінологічних непорозумінь і плутанини»¹².

Зазвичай такі заміни обґрунтовують пошуками найточнішого слова. Щоправда, на ділі «найточніші слова» виявляються синонімами традиційних, широкровідомих термінів. З іншого боку, створюється ілюзія, що з новим словом народилося нове наукове поняття. Насправді ж ці новотвори не збагачують теорії новими знаннями й нічого сутнього не вносять. Збільшують кількість синонімів, не збільшуючи кількості понять. Унаслідок цього дерево пізнання, образно кажучи, уподібнюється до старезного дуба, в якого листя щороку змінюється, а стовбур із гілками лишається тим самим і догори вже не росте. Відомий польський просвітник Ян Снядецький ужив у цьому випадку іншу рослинну метафору: «Купи необроблених слів, які означають те саме, є просто заростями будяка, а зовсім не розвитком і багатством мови»¹³. А його брат, «батько» польської хімічної термінології Єнджей Снядецький писав так: «Усі ці незвичні й новозліплені слова — не більше ніж наліт бруду, який забирає в наших думок їхню прозорість»¹⁴.

Важлива вимога до розбудови термінології — не замінювати без доконечної потреби вже усталені назви¹⁵. Заміна традиційних термінів повинна бути природною, необхідною, вона має закріплювати нові здобутки й успіхи науки. Сьогодні ж термінологічний «свербіж» набуває самодостатнього характеру й різко випереджає справжнє прирощення знань. Терміни — це скорочені позначення наукових понять. Тому якщо новий термін є, а нового поняття за ним немає, вживання терміна перетворюється на зловживання. Або, як казав свого часу французький філософ і математик Ж. Кондорсе, зловживання науковою мовою перетворює в науку слів те, що має бути наукою фактів. Будь-який дослідник, безумовно, має право запропонувати новий, потрібний науці термін, але бездумно плодити псевдотерміни чи терміни-перейменування — такого права в нього немає.

На жаль, природна мова (на відміну від штучної) наче сама «потурає» таким невмотивованим, свавільним перейменуванням. Оскільки між річчю та звуковим комплексом, що її позначає, зв'язок не органічний, а довільний, умовний (у цьому сенсі мовний знак є немотивованим), слово не може розкривати ні суті речі, ні її причини — воно її тільки називає, вказує на відповідне поняття. Отже, річ можна позначати у принципі будь-якими знаками, а вже наявні позначення — замінювати іншими. З одного боку, ця корисна властивість знака зумовлює існування різних мов і діалектів, сприяє розвитку синонімії та фразеології, збагачує виражальні можливості мови, дає змогу точніше висловлювати думку. Власне, лексика і термінологія саме тому й розвиваються, що мова шукає все нові й нові форми для вираження думок. Але, з другого боку, довільність мовного знака створює плідючий ґрунт для всяких псевдоноваторських заміни, на кшталт: *мислення* → *оперування ментальними репрезентаціями*, *товар* → *то-*

¹² Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 185.

¹³ Цит. за: *Lehr-Splawiński T. Język polski: Pochodzenie, powstanie, rozwój.* — 2-e wyd. — Warszawa, 1951. — S. 328–329.

¹⁴ Цит. за: *Парандовський Я.* Алхімія слова. — К., 1991. — С. 243–244.

¹⁵ *Mazur M. Terminologia techniczna.* — Warszawa, 1961. — S. 15.

варна маса, аналіз змісту → контент-аналіз, початок → ініціальна позиція, громадська думка → менталітет електорату, спосіб навчання → педагогічна технологія (щодо людини!). Універсальним у цьому плані виявився іменник діяльність, що його особливо уподобали прихильники наукоподібного викладу: пізнання → когнітивна діяльність, мислення → розумова діяльність, пам'ять → мнемічна діяльність, творчість → креативна діяльність, мовлення → комунікативна діяльність, аналіз → концептуально-структуруюча діяльність тощо. Про такі й подібні слова І. Кучеренко зазначив: вони «не прийшли разом із новим поняттям, що не мало раніше свого терміна. Їх ніби спеціально набрано для перейменування вже названого на догоду моді на науковидність». Хитромудру мову з незрозумілою і необов'язковою вторинною термінологією вчений слушно вважає не ознакою глибини наукової праці, а її серйозною вадою¹⁶.

Про безпідставність кожної з таких замін можна було б написати окремо. Тут ми докладніше спинимося лише на одному новому терміні — *дискурс*. Нині він став настільки модним, що цю «знахідку» чимало українських учених, не довго думаючи, залучили до свого термінологічного арсеналу. В їхніх текстах знаходимо: *політичний дискурс, літературознавчий дискурс, критичний дискурс, марксистський дискурс*, а також *філософський, економічний, видавничий, іронічний, любовний дискурс*. Трапляються ще *дискурс художнього твору, дискурс влади, дискурс сексуальності*. Намітилися варіанти: *науковий дискурс і дискурс науки*. За активністю вживання з іменником змагається похідний від нього прикметник: *дискурсивне мислення, дискурсивний раціоналізм, дискурсивна стратегія, дискурсивний контроль, дискурсивна операція, дискурсивна ситуація, дискурсивне пізнання, дискурсивна подія, дискурсивне осмислення, дискурсивні формації*. В одному тексті нам трапилася навіть *легітимація дискурсу*, а в іншому — *дискурсивна відмова від дискурсу*.

Американський філософ Ч. Морріс нарахував аж 16 типів дискурсу: науковий, міфологічний, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, політичний, теоретичний, легальний, моральний, релігійний, граматичний, космологічний, критичний, пропагандистський, метафізичний. Оскільки чітких критеріїв для виділення таких типів бракує, то за бажання перелік можна легко продовжити. Так робить, наприклад, С. Павличко, яка, зазначивши, що дискурс «може включати будь-яке висловлення як частину соціальної практики» (?), виділяє *чоловічий та жіночий дискурси, дискурс поезії та прози, політичного трактату, весільного тосту, похоронної промови, партійної пропаганди* — «і так за кількістю форм життя до нескінченності»¹⁷. Дехто з мовознавців, крім *усного й писемного дискурсу*, віднедавна почав виділяти ще й *розумовий дискурс*, під яким, як випливає з контексту, розуміє внутрішнє мовлення. Всюдисущий термін проник навіть у статтю Президента України, надруковану в «The Financial Times»: «Тим часом, виконуючи очікування наших громадян, ми почали цього року проводити політику, яка створила новий політичний, економічний і соціальний дискурс у нашій країні»¹⁸. Як бачимо, слово воістину універсальне й усеохопне. Така безконечна, нічим не обмежена багатозначність, певна річ, суперечить самій природі наукового терміна. Неминуче постає питання про його лексичне значення.

¹⁶ Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників // Українське мовознавство.— 1985.— Вип. 13.— С. 6–7.

¹⁷ Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі.— 2-е вид., перероб. і доп.— К., 1999.— С. 21.

¹⁸ Yushchenko V. A Year On, Ukraine's Democracy is Showing Results // The Financial Times.— 2005.— 22 D. (http://www.president.gov.ua/en/news/data/26_5138.html).

У французькій мові, звідки запозичено цей іменник, він означає «мовлення, промова, роздум». Якщо проаналізувати практику його вживання в мовознавчій літературі, можна бачити, що семантично він наближається до таких традиційних термінів, як *текст*, *контекст*, *мовлення*, *стиль*, *жанр*, *висловлення*. Часом ним позначають якийсь непевний їхній різновид у значенні «спосіб говоріння», «тип мовлення», «тип тексту». Якщо до цього терміна вдаються так часто, можливо, явище, що за ним ховається, все-таки має свою специфіку? Цю специфіку, мала б зафіксувати така логічна операція, як визначення. Та, на жаль, і досі ніхто не спромігся запропонувати точне й більш-менш прийнятне тлумачення, що б відбивало сутнісну відмінність цього поняття й окреслювало його межі на тлі суміжних понять. Натомість численні визначення зводять дискурс до інших, давно відомих понять. Порівняймо:

Поширені визначення дискурсу	Поняття, які насправді відповідають цим визначенням
Мовне повідомлення, яке динамічно розвивається в часі (на відміну від тексту, що мислиться як статичний об'єкт); «продукт комунікативної дії»	Мовлення (особливо у дихотомії «мова — мовлення»), висловлення, промова
Інтерактивний спосіб мовленнєвої взаємодії	Діалог, спілкування, розмова
Певні комбінації, за допомогою яких мовець використовує мову	Мовлення (як процес добору й використання мовних одиниць)
Семантично зв'язна, структурно цілісна й тематично завершена послідовність висловлювань	Текст
Відрізок мовлення, більший за речення і зв'язаний за змістом	Абзац, мікротема, надфразна єдність, складне синтаксичне ціле, контекст
Конкретні типи, різновиди чи способи мовлення; особливості мови в тій чи іншій сфері її вживання	Стиль, підстиль, підмова, жанр, узус
Спосіб чи норми організації мовленнєвої діяльності (писемної чи усної)	Мовні правила (особливо — граматичні)
Сукупність висловлювань, що стосуються певної проблематики	Гіпертекст
Діалог, що ведеться за допомогою аргументів	Дискусія, полеміка, обговорення, дебати
Здатність мови організувати людське сприйняття і творити реальність	Пізнавальна функція мови
Закріплений у мові спосіб упорядкування дійсності та бачення світу	Мовна картина світу

Як бачимо, дискурсом різні автори називають не те що близькі, а кардинально відмінні поняття, як-от *мовлення* і *стиль*, *абзац* і *діалог*, *спілкування* й *мовна картина світу* тощо. Термін попросту не витримує процедури логічного визначення. При уважному аналізі всі його тлумачення виявляються закамуфльованими тлумаченнями традиційних філологічних понять. Виходить, що в дискурсі немає нічого такого, чого б не було в мовленні, стилі, тексті, жанрі тощо. Не випадково навіть адепти цього терміна самі визнають, що за його лінгвіс-

тичним уживанням «проглядаються спроби уточнення й розвитку традиційних понять мовлення, тексту й діалогу»¹⁹. Хоча, як уже зазначалося, уточнення й розвиток поняття навряд чи є достатньою підставою переназивати його, відкидаючи традиційну й цілком прийнятну назву. Через це ми схильні вбачати тут не стільки «спроби уточнення й розвитку», скільки незнання вже відкритих істин, коли ломляться у відчинені двері, скеровуючи розвиток науки по другому колу.

Найпоширеніше в українському (як і в російському) мовознавстві розуміння дискурсу спирається на статтю Н. Арутюнової в «Лингвистическом энциклопедическом словаре». Вона описує дискурс як суто мовне явище, а визначає як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними — прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами»²⁰. Якщо ми вдумамось в це тлумачення, то побачимо, що в ньому йдеться не стільки про текст як мовну реалію, скільки про спосіб його вивчення — з урахуванням позамовних чинників, яке потрібне для правильного його розуміння. По суті, сталася методологічна помилка: онтологічне поняття підмінено гносеологічним підходом. Об'єкт дослідження й метод дослідження названо тим самим терміном. На жаль, чимало мовознавців не помічають цієї різкої логічної суперечності й теж розуміють дискурс як «складну єдність мовної практики та екстралінгвістичних факторів». Ось ще одне логічно безпорадне визначення: «Поняття “дискурс” відрізняється від тексту тим, що воно представляє мову як процес, що враховує вплив екстралінгвістичних факторів у акті комунікації, і як результат, представлений у вигляді фіксованого тексту»²¹. Маємо тут нісенітницю чистої води: мова враховує вплив позамовних чинників! Точніше розуміння дискурсу саме як методу формулює В. Дем'янков: «У лінгвістичній літературі дискурсом найчастіше називають мовлення (зокрема, текст) у його становленні перед розумовим поглядом інтерпретатора»²². Виходить, що якщо текст не стає об'єктом дослідження, він зветься текстом, а якщо його починають вивчати, враховуючи позамовні чинники, то він перетворюється на дискурс.

Н. Арутюнова вбачає в дискурсі й іншу рису, яка начебто відрізняє його від інших виявів мови, — це «мовлення, “занурене в життя”»²³. Тобто мовлення, що виражає соціальний зміст. Постає питання: чи може мовлення не бути «зануреним у життя»? Чи може воно бути позбавленим соціального змісту? Мовлення завжди пов'язане з життям, а тому завжди зумовлене історичними, соціальними й ідеологічними чинниками. Інша річ, що його можна досліджувати, абстрагуючись від цих чинників, як це роблять, наприклад, прихильники структурних методів, а можна досліджувати, враховуючи ці чинники. І перший, і другий підходи по-своєму виправдані й принесли мовознавству чимало корисного. Похвально, коли мову намагаються вивчати в широкому контексті, «у зв'язку з життям» і різними сферами людської діяльності, незрозуміло тільки, чому цей

¹⁹ Кибрик А., Пашин П. Дискурс (www.krugosvet.ru/articles/82/1008254/1008254a7.htm; скопійовано 15.XII.2006). Прикметними в цьому плані є спроби повернути вживання терміна назад: «У русистичі дискурсивні явища (хоч і без уживання даної термінології) активно досліджувалися в 1970–1980-і роки...» (Там же). Кумедно виглядають колеги, які заднім числом оголошують, що вони вже давно вивчають дискурс, і як доказ наводять свою бібліографію. Виявляється, правда, що в назвах їхніх праць цього терміна немає, натомість є «стиль», «стилістика», «стилістичний». Виходить, раніше «дискурс» досліджували, навіть не підозрюючи це.

²⁰ Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 136.

²¹ Орлов Г. А. Современная английская речь. — М., 1991. — С. 14.

²² Дем'янков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // Язык. Личность. Текст : Сб. статей к 70-летию Т. М. Николаевой. — М., 2005. — С. 49.

²³ Арутюнова Н. Д. Знач. праця. — С. 136.

метод треба називати дискурсом. Адже якщо певне явище вивчають у зв'язку з іншими, суміжними явищами, то такий підхід здавна зветься системним, або комплексним. Вагомих підстав відмовлятися від цих узвичаєних означень ми не бачимо.

Те саме можна сказати і про підхід Е. Бенвеніста. Як *discours* він розумів «мовлення, привласнене мовцем», «експлікацію позиції мовця у висловленні», «комунікативний намір мовця вплинути на слухача»²⁴. Утім, важко уявити собі мовлення, яке не висловлювало б позиції мовця, а вплив на слухача (чи взагалі на адресата) — це найперша й найголовніша мета будь-якого мовлення, будь-якої комунікації. І перше, і друге насправді є невід'ємними ознаками мовлення. Інша річ, що вивчаючи мовлення, їх можна брати до уваги, а можна й не брати — все залежить від мети й завдання дослідника. Е. Бенвеніст майже не вживав терміна *parole* «мовлення», віддаючи перевагу звичному для французів іменникові *discours*. При цьому він, очевидно, й не претендував на відкриття нового явища — просто прагнув у такий спосіб увиразнити кілька важливих ознак мовлення. Через це, гадаємо, переклад французького *discours* українським *мовлення* є цілком адекватним. Українське слово передає всі ті ознаки, що й французьке.

Приклади вживання й розуміння цього терміна в неможовознавчих публікаціях показують, що дослідники не досить чітко розрізняють і поєднують в одне ціле два різні явища — мовлення й мислення. Таке вживання зберігає давню омонімію фр. *discours*, яке позначало й «мовлення», й «роздум». Порівняймо:

Визначення терміна <i>дискурс</i>	Приклади вживання	Змішувані поняття
Спосіб роздуму, зафіксований у певному тексті	Метафізичний, діалектичний, схоластичний дискурс, дискурс модернізму	Мовлення і стиль мислення, який у ньому відбився
Висловлена в тексті система переконань, властивих певній епосі чи соціальній групі	Феміністський, релігійний, тоталітарний, адміністративний дискурс	Мовлення і світогляд чи ідеологія, які воно виражає
Організація мовлення в певній галузі чи при вирішенні тієї чи іншої проблеми	Політичний, економічний, юридичний, рекламний дискурс, дискурс глобалізації	Мова й система понять, яка виражається в термінології

Мислення й мовлення, хоч і тісно пов'язані між собою, хоч і впливають одне на одне, все-таки якісно відмінні сутності, бо належать до різних сфер психіки і виконують різні функції. Позначення їх одним словом могло бути припустимим для французької мови минулих століть, але для сучасної наукової термінології є небажаним і небезпечним. Поєднувати сьогодні в одному понятті два абсолютно різних явища — означає робити великий крок назад і вдаватися до якогось химерного, ненаукового синтезу. Прихильники такого розуміння дискурсу мимоволі уподібнюються до давніх греків, які не розмежовували чітко слово й поняття, називаючи їх одним терміном — *логос*, або й до первісних людей — носіїв міфічної свідомості, які не розрізняли назву речі й саму річ, вважаючи першу природною властивістю другої подібно до інших її ознак (як-от вага, розмір, колір тощо).

Представники деяких соціальних наук (політології, соціології, теорії комунікації, соціолінгвістики) в термін *дискурс* вкладають формулу «мовлення плюс

²⁴ Benveniste E. On discourse // The Theoretical Essays : Film, Linguistics, Literature.— Manchester, 1985.— P. 35–52.

дія» і витлумачують його приблизно як «вербальний складник діяльності соціальних інститутів». Тут також наявне змішування двох різних типів поведінки людини — мовної й немовної діяльності, мовлення та вчинків. Ще низка авторів як дискурс розуміють методологічну спрямованість певної розвідки чи наукового напрямку (напр.: *гендерний, європейський, екзистенційний дискурс*). Очевидно, що тут слово виступає зайвим дублетом термінів *методологія* і *методика*.

Оскільки межі поняття «дискурс» надзвичайно розмиті й невизначені, а довільного визначення немає, деякі вчені (мабуть, щоб убезпечитися від можливих закидів) застерігають, що вони розглядають дискурс у широкому розумінні. Але таке широке розуміння призводить до тавтологій типу «масло масляне»: *дискурсивні роздуми, дискурсивний жанр, дискурсивний текст, діалогічний дискурс, дискурсивний аналіз тексту, мовленнєвий дискурс, дискурсивно-розсудкове знання*. Інші ж дослідники, будучи неспроможними з контекстів уживання терміна прояснити його зміст, уловити його предметне віднесення, припускаються тавтології у визначенні (логічна помилка *idem per idem*): «Дискурс інтерпретується як семіотичний процес, що реалізується в різних видах дискурсивних практик»²⁵ або «Дискурс — це висловлення, яке розглядається з погляду дискурсивного механізму, що ним керує»²⁶. Такі «дефініції» нагадують епізод із п'єси Мольєра «Хворий, та й годі», де бакалавр-медик на іспиті стверджує: «Опіум присипляє тому, що він має снодійну силу», а на запитання, звідки в опіуму снодійна сила, відповідає: «Снодійна сила в опіуму від того, що він присипляє»²⁷. Обидва типи тавтології свідчать про одне — подібно до мольєрівського бакалавра, у дослідників дискурсу немає чіткого уявлення про те, з чим саме вони мають справу.

Із дискурсом склалася вельми небажана для науки ситуація, коли його вживають у соціогуманітарних дисциплінах, у найрізноманітніших контекстах і майже в кожного автора він набуває інакшого змістового наповнення, тобто відсилає до зовсім різних понять. При цьому багатозначність терміна виявляється внутрішньо несумісною й іноді доходить до омонімії. Зрозуміло, що за таких умов дати йому визначення доволі важко. Автори однієї з енциклопедичних статей про дискурс, не змігши запропонувати логічно прийняттого тлумачення, визнають натомість, що «чіткого й загально визнаного визначення “дискурсу”, яке б охоплювало всі випадки його вживання, не існує, і не виключено, що саме це сприяло його широкій популярності»²⁸. Таким чином, поняття «дискурс» таке популярне, бо воно нечітке й невизначене. Але відзначивши цю рису, автори тим самим мимоволі виносять його за межі науки. Бо ж відомо, що науковий термін має бути, по можливості, однозначним, а його вживання — якомога точнішим і осмисленішим. Натомість туманні й надто розмиті поняття слід або прояснити, або усунути.

Вимога давати точне визначення термінові — не якийсь там голий логіцизм, а неодмінна умова побудови наукової теорії. Бо якщо раптом виявиться, що ключовий термін теорії позначає порожнє місце, тоді сама теорія завалиться, подібно до будинку, зведеного на річковій кризі. Труднощі при спробах визначення терміна дискурс — не випадкові. Його семантика не тільки неясна, а й надзвичайно еkleктична, здатна позначати всі види використання мови. Він настільки всюдисущий і різноликий, що застосовується чи не в будь-якому контексті, замінюючи кільканадцять ключових мовознавчих термінів. Проте ця ек-

²⁵ Ильин И. П. Постмодернизм : Словарь терминов.— М., 2001.— С. 76.

²⁶ Серюо П. Анализ дискурса во Французской школе [Дискурс и интердискурс] // Семиотика : Антология.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 2001.— С. 550.

²⁷ Мольер. Комедии : Пер. з фр.— Х., 2004.— С. 478.

²⁸ Кибрик А., Паршин П. Знач. праця.

лектична семантика з'явилася не сама по собі. Її причина — брак у деяких дослідників точного мислення та звички продумувати, обґрунтовувати й визначати поняття, якими вони оперують. Якщо якийсь автор не може чи не хоче вжити точної назви, йому на допомогу приходить «дискурс». У такий спосіб наче прагнуть виразити власну оригінальність, свій погляд на мову, показати своє яскраве «я». А цитований уже В. Дем'янков так прямо й зазначає, що в останній чверті ХХ ст. використання поняття дискурсу стало «ознакою належності мовця до інтелектуальної еліти»²⁹. Отже, головну причину активізації терміна «дискурс» ми вбачаємо не стільки в номінативних чи поняттєвих потребах, скільки в науковому марнославстві та прагненні «не відстати від моди». Хай дає читач, але тут напрошується порівняння: у річку плюснули помий, а рибчина подумала, що це нова течія.

У латинській мові, де утворено цей іменник (*discursus*), він також мав кілька значень. Серед них були «розростання, розгалуження» і «безглузда біганина, суєта». Подальша доля слова, зокрема в сучасній українській мові, дивовижним чином «занурила в життя» ці два значення: безконечні семантичні прирошення терміна є не чим іншим, як розростанням і розгалуженням, а його неупорядковане й безсистемне вживання в науковій (і псевдонауковій) літературі нагадує безплідні блукання, безглузду біганину й суєту.

Зрештою, історії науки відомі випадки, коли якомусь поняттю важко було дати точне, логічно прийнятне визначення. Тоді вчені шукали вихід у тому, щоб чітко окреслити його місце в системі суміжних понять, а відповідним терміном заповнити лакуну в термінологічному апараті. Нині різні мовознавці намагаються знайти місце «дискурсу» в мовній системі, використовуючи це поняття у своїх лінгвістичних концепціях³⁰. Утім, поки що важко сказати, чи зможе колись у цьому слові усталитися єдине термінологічне значення, так щоб його одностайно визнала світова лінгвістична спільнота. Шанси на таке визнання істотно зростають, якщо теоретична модель, куди вписуватимуть це поняття, буде не надто складною і розбудованою, а потреба в ньому — справжньою, а не надуманою.

Ті, хто паразитує на непотрібній термінології, запровадження неологізмів виправдовує поняттєвими потребами: для точнішого висловлення думки, підкреслення певного відтінку чи аспекту потрібні, мовляв, нові слова, і якщо їх вилучити або замінити, втрачатиметься зміст, ідея праці. Звичайно, учений, як людина творча, має цілковите право на свободу самовираження, на своє наукове «я». Однак тут треба враховувати не лише потреби автора, а й інтереси читачів, яким потрібна думка, висловлена ясно й чітко. Розросла синоніміка та дріб'язкове педантство у термінології можуть цим інтересам тільки зашкодити. Називання того самого поняття різними словами спантеличує читача, адже він може подумати, що йдеться про різні речі. О. Коваль-Костинська і М. Славова доходять сумного висновку, що «...сьогодні термінологічна багатоманітність і різноманітність інколи заступає і розмиває поняття, руйнує їх ієрархічність, а часом імітує глибоку наукову інформативність»³¹. І справді, замінивши одне слово чи словосполучення на інше, можна подати справу так, наче новий термін по-новому представляє давнє поняття, відбиває його «кардинальне переосмислення» чи «оригінальну інтерпретацію», можна навіть удати, що йдеться про відкриття «цілого наукового напрямку», який вимагає перебудови поняттєвого й терміно-

²⁹ Дем'янков В. З. Знач. праця.— С. 48.

³⁰ Серед українських див., напр.: Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка».— 2002.— № 453.— С. 30–34.

³¹ Коваль-Костинська О., Славова М. Літературознавча метамова — новий Вавилон чи дорога до діалогу? // Культура слова.— 2002.— Вип. 60.— С. 25.

логічного апарату. А насправді відбулася проста синонімічна підміна: форма оновилася, а зміст лишився той самий, і під виглядом нових ідей криється простий переказ загальновідомих істин. Ось чому й сьогодні лишається злободенним заклик російського філолога XIX ст. М. Греча: «Запроваджувати непотрібні та смішні новотвори у мові залишимо тим, хто нічим іншим відзначитися не може»³².

Зрозуміло, що оновлення й збагачення термінології — неминучий процес, адже він відображає успіхи наукового пізнання світу. Поняття постійно розвиваються, і часом виникає потреба давніший, менш удалий термін замінити на новий (як писав М. Рильський, «нове життя нового прагне слова»). Але це не означає, що спеціальну лексику можна запроваджувати за принципом «мені так заманулося». Для цього треба мати вагомі підстави. А саме: поява нового терміна повинна сигналізувати, що в науці виробилося нове поняття, яке ще не має своєї назви. Появу ж нового поняття взагалі можна прирівняти до наукового відкриття. Тим часом, якщо вже відомі явища та поняття просто позначити новими словами, то це ніяке не відкриття, а радше захаращення термінології. Набагато частіше в дослідницькій практиці трапляється не відкриття нового, а уточнення чи збагачення змісту вже відомого поняття. Це важливий етап процесу пізнання, й у ньому також відбувається поступ науки. Щоб відобразити це збагачення, мабуть, не варто вигадувати новий термін, а достатньо використати вже усталений, додавши до нього смисловий поширювач (наприклад, означення).

Нова термінологія дає змогу висловити нові думки і поняття. Але коли вони є! Тому якщо вчений таки наважується вдатися до новотвору, він мусить спеціально обумовити його значення і — що конче важливо — довести його необхідність і незамінність, показати, чим він відрізняється від уже відомих термінів. Читач повинен чітко побачити те нове явище (чи поняття), яке стоїть за новотвором і потребує своєї назви. Якщо ж нові терміни вживають без обґрунтувань і у великих кількостях, один незрозумілий термін пояснюють іншим незрозумілим терміном, це робить науковий текст явно нечитабельним. Щоб усвідомити й обміркувати зміст, читачам доводиться спочатку розчищати авґісві стайні псевдо-термінології.

Термінів має бути рівно стільки, скільки їх справді необхідно. Запроваджувати їх доцільно тоді, коли їхня поява підготовлена попереднім розвитком науки, коли вдалося довести помилковість чи неповноту дотеперішніх уявлень або якщо наявний термін призводить до непорозумінь і плутанини. Нові терміни мусять відбивати справді нові поняття, які поліпшують мислення, поглиблюють розуміння, прояснюють наші уявлення про досліджуваний предмет. Тим-то великі вчені завжди вдумливо й обережно ставилися до новотворів. Академік Д. Лихачов уважав, що якщо дослідник створює сотні нових термінів, він руйнує науку, десятки — підтримує її, два-три — рухає науку вперед³³.

Новотвір не зможе стати повноцінним терміном, якщо він не поширився, якщо його не прийняла наукова спільнота. А скільки відомо випадків, коли вчений, запровадивши нові терміни, діставав науковий ступінь, а невдовзі виявлялося, що вони — мертвонароджені діти, бо їх ніхто не вживає. Яку користь можуть дати терміни, якщо їхнє вживання обмежується працями одного автора й навіть фахівці не розуміють, чим вони відрізняються від традиційних термінів? Якщо, наприклад, промисловий виробник забруднює шкідливими відходами довкілля, на нього накладають штрафні санкції. Чи не доцільно так само вчиняти й з авторами, які захаращують наше мовне довкілля непотрібними тер-

³² Цит. за: Колесов В. В. Русская речь : Вчера, сегодня, завтра.— СПб., 1998.— С. 180.

³³ Тьюльпін Н. Мудрость. Записки о творчестве Д. С. Лихачева // Знамя.— 1986.— № 10.— С. 208.

мінологічними новотворами? Скажімо, позбавляти наукового ступеня. Така вимога в жодному випадку не є «накладанням кайданів на пізнання» — вона покликана лише дисциплінувати вчених і вселити в них почуття високої відповідальності за стан і повноцінний розвиток спеціальної лексики.

Таким чином, низька термінологічна культура в усіх своїх виявах істотно утруднює сприйняття й розуміння наукового тексту. Засміченість незвичними словами, термінологічна мішура призводять до того, що фонові знання читача (навіть якщо він і фахівець із цієї галузі) виявляються недостатніми для повноцінного розуміння написаного. Зокрема, у його свідомості не виформовуються відповідні авторському задумові поняття, не встановлюються зв'язки між ними, і через це зміст і хід авторської думки залишаються загалом незбагненими. Можна припустити, що в межах однієї наукової праці людина спроможна адекватно сприйняти, зрозуміти й запам'ятати лише певну обмежену кількість *нових* термінів. Якщо ж їх рахунок перевищує за десяток і при цьому вони раз у раз уживаються з першої до останньої сторінки, збагнути таку працю досить-таки складно. Усе це перешкоджає термінології виконувати своє основне призначення — упорядковувати наукові поняття, якнайточніше передавати наукові істини, полегшувати спілкування між фахівцями.

P. O. SELIHEY

MODERN FORMATION OF TERMS: SYMPTOMS AND SYNDROMES

The article deals with abuse of terms in present-day scientific papers. Misuse of terminology manifests itself in 1) interlarding one's texts with obscure and redundant terms; 2) unfounded borrowing of terms from other sciences; 3) excogitation new names for phenomena and notions, which already have the generally adopted terms. Special attention is given to misuse of the term «дискурс».

Key words: scientific term, formation of terms, abuse of terms.